

УДК 378.4 (477.74) "1941-1944"

В. О. Кузнецов, ст. викл.

Одеський національний університет, кафедра ботаніки,
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65026, Україна

БІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПЕРІОД ТИМЧАСОВОЇ ОКУПАЦІЇ М. ОДЕСИ (1941 – 1944 рр.)

На підставі вивчення матеріалів окупаційної преси, які зберігаються у Державному Архіві Одеської області, свідощів очевидців та вивченні особистих архівів колишніх студентів та викладачів Одеського університету розглянуто особливості виникнення та функціонування університету в окупованому румунськими військами м. Одеси. Вперше друкуються документи, що висвітлюють роботу Одеського університету у той період (1941 – 1944 рр.).

Ключові слова: історія, біологічний факультет, Одеський університет, окупація.

Вивчення історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова свідчить про своєрідний шлях його розвитку, який іноді дуже відрізнявся від становлення інших вищих навчальних закладів України і Росії.

Особливості існування університету у другій половині XIX — першій половині XX століть коротко описані нами в одному з попередніх випусків Вісника Одеського державного університету [15].

Особливу увагу привертають до себе події, які відбувалися в університеті під час Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.), коли доля в одну мить обірвала звичайний хід життя, розкидала по усьому світові багатьох із тих, хто складав єдиний міцний організм навчального закладу, й поділила його на евакуйованих та тих, хто залишився на окупованій ворогом території. І якщо історії евакуації університету приділялась значна увага дослідників – опубліковані спогади колишнього ректора М. П. Савчука [26], доцента геолого-географічного факультету Ю. О. Амброз, старшого викладача філологічного факультету О. М. Болтенко, доцента П. В. Берловської та ін. [33, 34], то матеріалів, що висвітлюють роботу університету в окупованій Одесі зовсім мало, і цей період залишається білою плямою в історії вітчизняної вищої школи. Саме це визначило мету нашого дослідження - вивчити історію біологічного факультету ОНУ у період тимчасової окупації румунськими та німецькими військами м. Одеси у 1941 – 1944 роках.

Методи дослідження

Джерельна база історії університету цього періоду вкрай звужена. Ми вивчали матеріали окупаційної преси, які знаходяться на збереженні у Держ-

жавному Архіві Одеської області (ДАОО), але необхідно зазначити, що вони висвітлюють цей період дуже фрагментарно й украй заідеологізовано. Тому для більш об'єктивного відображення цих подій ми звернули особливу увагу на пошуки очевидців та особистих архівів колишніх викладачів, співробітників і студентів, які вчилися й працювали в університеті у той період. Нами вивчені архіви, які зберігаються у родинах М. П. Савчука, П. І. Єгорова, І. Г. Гурського, Р. Я. Вейберт, Н. М. Пашковської, Г. Й. Потапенка.

Проведено дослідницькі бесіди та інтерв'ю з людьми, які навчалися в університеті в період окупації: І. Г. Гурським, Н. М. Пашковською (студенти факультету Точних наук), Р. І. Вейберт (студентка Історико-філологічного факультету), а також із дочкою декана факультету Точних наук проф. Г. Й. Потапенка, яка разом із батьками знаходилась в окупованій Одесі, — С. Г. Потапенко.

Цікаву інформацію дав аналіз конспекту лекції “Історія Одеського університету у період окупації”, прочитаної співробітникам наукової бібліотеки професором К. П. Добролюбським [9], яка була законспектована, збережена і передана для ознайомлення автору колишнім головним бібліографом наукової бібліотеки ОНУ В. С. Фельдманом.

Професор К. П. Добролюбський у період війни знаходився в евакуації у м. Самарканді, але до і після війни працював в Одеському університеті, особисто знав викладачів і студентів і мав змогу спілкуватися з безпосередніми свідками, які працювали в університеті під час окупації. Враховуючи те, що К. П. Добролюбський — професійний історик (доктор історичних наук) і дуже скрупульозний дослідник, ми вважали за необхідне уважно ставитись до фактів, які він наводив у своїй лекції. Випадки, коли його дані не співпадали з іншими джерелами, виділені нами у тексті окремо.

Для зручності сприймання тексту усі цитати з російськомовних джерел перекладені на українську мову.

Автор глибоко вдячний усім, хто допомагав йому у відтворенні історії одного з найскладніших періодів у розвитку біологічного факультету Одеського національного університету.

Результати дослідження та їх аналіз

“Продуктивно і з великим піднесенням колектив університету завершував 1940-1941 навчальний рік, — пригадував у своїх спогадах ректор університету професор М. П. Савчук. — Уже закінчились державні іспити, й екзаменаційні комісії підводили підсумки та складали звіти про роботу. Усі планували свої літні відпочинки.

22 червня 1941 року, неділя... Ранок був чудовий і обіцяв звичну для Одеси червневу спеку. Приємно було поринути у прохолоду моря, куди перші трамваї везли відпочиваючих. (...) Ніщо не віщувало біди. Але опівдні пляжі обезлюднилися, рибацькі човни потяглися до своїх причалів. Блискавично поширилось повідомлення, що гітлерівські фашисти віроломно напали на Радянський Союз. (...)

Почалась Велика Вітчизняна війна, а з нею і новий етап в історії Одеського Державного університету. (...)

У зв'язку з тим, що військові події швидко розвивались і ворог наближався до Одеси, у другій половині липня постало питання про евакуацію університету. (...)

Залізницею виїздити було вже пізно - колія обстрілювалась німецькою артилерією, і тому студенти й частина викладачів вирушила до місця призначення пішки по узбережжю Чорного моря, щоб перебратися через Дніпро. Останнім пощастило виїхати морем. Морем була відправлена також необхідна для роботи література й обладнання для навчальної та наукової роботи природничих факультетів.

З 15 вересня університет розпочав нормальну навчальну роботу (у м. Майкоп, Адигейської автономної області), провівши набір студентів на перші курси в кількості 180 чоловік. Усього в цей час нараховувалось 1100 студентів на всіх 6-ти факультетах: історичному, філологічному, біологічному, хімічному, фізико-математичному та географічному" [25].

Таким чином, ми бачимо, що у складі університету були евакуйовані близько 900 студентів. За даними на 1940-1941 навчальний рік університет нараховував 2488 студентів, але не всі вони мали змогу продовжувати навчання. Дехто записався добровольцем у Червону Армію, інші евакуювались з батьками в інші регіони Радянського Союзу. Певна ж кількість студентів, за різними обставинами, не змогла покинути міста і вимушена була залишитись в Одесі та очікувати приходу ворожих військ [19].

"Місто обстрілювалось гарматами, фашистські літаки кидали запальні бомби, - пригадує колишній студент біологічного факультету І. Г. Гурський, - ми з Валентином Губським, батько якого був у ті часи комендантом університету, і ще кількома студентами, вдень працювали у колгоспі "Суша гребля" Доманівського району, Одеської обл. (нині Миколаївська обл.), допомагали збирати врожай, а ночами чергували в університеті - скидали на землю запалювальні бомби, які попадали на дах.

Під час польових робіт у полі у липні, я сильно поранився й захворів на правець, тому не пам'ятаю, як увійшли у місто румунські війська, бо саме у цей час знаходився у важкому стані хвороби."

Треба зазначити, що Степану Опанасовичу Губському та його дружині Феодосії Тимофіївні університет зобов'язаний збереженням головного корпусу, багатьох матеріальних цінностей у ті страшні часи початку війни і у подальший період окупації.

Після війни, вони обидва були репресовані. Їх звинуватили у тому, що вони розбили за наказом румунських військових погруддя Й. В. Сталіна, яке знаходилося у приміщенні зоологічного музею. І нікого не цікавило, що саме цей вчинок допоміг уникнути розгрому самого музею.

Заслуги цих людей перед університетом високо цінував М. П. Савчук, який після війни, незважаючи на всю небезпеку особисто для себе, не злякався зарахувати студентом до біологічного факультету В. С. Губського – сина цих двох "ворогів народу" [3].

Ще одна очевидиця початку воєнних подій у місті — Н. М. Пашковська — розповідає: "Ми, разом з батьком тричі ходили з валізами на евакопункт, але в перший раз була величезна черга і нам не вистачило талонів, у другий — почався сильний обстріл міста, пункт зачинився, а всі люди, що стояли у черзі, розбіглися до бомбосховищ. Третій раз, вже перед самим відходом наших, нам не видали талонів, тому що ми були росіянами, а був наказ у першу чергу відправляти євреїв, бо вже стали відомі факти про масові їх знищення, що чинили окупанти на захоплених територіях.

Відхід радянських військ з Одеси почався 15 жовтня увечері.

Усюди палали будинки, а води, щоб гасити вогонь, не було. Усі мешканці нашого будинку (Дерибасівська, 13), всю ніч стояли на верхніх поверхах будівлі і гасили іскри, які скрізь летіли з пожеж. Палало все з усіх сторін. Мій батько, на той час уже сліпий, носив знизу пісок, а ми з мамою засипали полум'я, яке спалахувало на даху.

Наступного дня, десь після опівдня, з'явилися румунські окупанти. На вулицях ходили патрулі, людей заарештовували за найменшою підозрою" [2].

Зовсім з іншим настроєм описували ці події кореспонденти румунських військ у місцевій пресі. Ідеологічна концепція окупантів була протилежною — необхідно було показати велику визвольну роль Румунських військ, які ціною власної крові звільнили від "...жидо-більшовицького терору населення Одеси і назавжди принесли волю і щастя місцевому населенню"[30].

Щоб підтвердити свою "визвольну" місію перед світовою спільнотою, румунській адміністрації необхідні були практичні заходи, які б засвідчили нормалізацію життя в окупованому місті. І вони, незабаром, стали їх проводити з величезною помпезністю.

У перші дні після призначення керівником шкільно-культурної Дирекції (у подальшому перейменована у Дирекцію культури та освіти) Помічника Міського Голови, Костянтина Відрашку, він розпочав активну діяльність з організації роботи шкіл, гімназій, церков, театрів та вищих навчальних закладів.

Від імені губернатора Трансністрії професора Алексяну він звернувся до одного з найвідоміших у місті вчених, професора Павла Георгійовича Часовникова з пропозицією:

"Пане професоре П. Г. Часовников!

Маю честь повідомити Вас, що постановою маршала І. Антонеску №5118/941 призначається на посаду ректора університету. Просимо вас надіслати список кандидатів для керівництва в якості деканів факультетів та інститутів".

Часовников описував цю подію таким чином: "Чиновнику, що прийшов до мене, я заявив, що займатися адміністративною роботою у великих обсягах я утруднююсь. Але на наступний день мене викликав губернатор Алексяну і підтвердив, що я не маю права відмовлятися від призначення і не виконувати наказ..." [Цит. за 27]. Тут, мабуть помилково, Часовников по-

силається на губернатора Алексяну, який уперше відвідав Одесу 7 грудня 1941 року.

Для того, щоб забезпечити необхідну для відкриття університету кількість студентів і викладачів, було вирішено включити до складу Університету всі довоєнні вищі навчальні заклади Одеси на правах факультетів. Оскільки професор П. Г. Часовников за радянські часи обіймав посаду завідувача факультетською клінікою медичного інституту і добре знав викладачів-медиків, то у першу чергу почали відновлювати роботу медичного факультету.

4.12.1941 в “Одесской газете” з’явилося оголошення:

“У зв’язку з відновленням навчання на Медичному факультеті всім студентам другого, третього курсів, а також заурядлікарям пропонується зареєструватись у канцелярії факультету (Валеховський пров., 2).

Там же здійснюється прийом заяв від усіх осіб, які бажають вступити до першого курсу факультету і мають завершену середню освіту.

Декан Медичного факультету
Професор П. Часовников” [4].

Усім зареєстрованим були видані спеціальні запрошення-перепустки і наказано з’явитися 7 грудня об одинадцятій годині у велику аудиторію Медичного факультету, де відбудеться урочисте відкриття Одеського університету.

Щоб надати більшій урочистості й значущості цій події, на відкриття університету “...прибув Пан Цивільний Губернатор Трансністрії професор Алексяну, вищі чини Румунського і Германського Військового Командування в Одесі, Міський Голова п. Пинтя та ряд інших військових та цивільних керівників; одночасно також прибуло духовенство на чолі з архимандритом о. Іулієм “ [22].

Губернатор виступив з великою промовою, яку завершив такими словами:

“...Спокій і світло після бурі і темряви – ось що ми вам принесли. Натомість ми очікуємо від вас чуйності, розуміння та віри.

З цією думкою оголошую відкритим академічний 1941 – 1942 рік” [29].

У ці ж дні не менш урочисто були відкриті оперний театр і кафедральний собор.

І хоча де-юре Одеський державний університет почав свою роботу в окупованому місті 7 грудня 1941 року, де-факто перші лекції відбулися тільки 16 лютого 1942 року, і лише на двох факультетах - медичному і політехнічному (створених на базі відповідних довоєнних інститутів) [10].

Наприкінці березня лекції почались також на агрокультурному факультеті.

Усі газети запрошували викладачів, студентів і абітурієнтів. Проте бажаючих працювати і вчитися було обмаль для відкриття запланованих семи факультетів: Богословського, Медичного, Фізико-математичного, Політехнічного, Агрокультурного, Літературно-філософського та Юридичного (Рис. 1).

16 грудня 1941 г. № 17.

В СВЯЗИ С НАЧАЛОМ АКАДЕМИЧЕСКОГО ГОДА ОДЕССКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ОБЪЯВЛЯЕТ ПРИЕМ СТУДЕНТОВ НА СЛЕДУЮЩИЕ ФАКУЛЬТЕТЫ:

1. **Богословский** — только на 1-ый курс. Ул. Михаила I (б. Преображенская) д. 24, от 10 до 1 часу.
 2. **Медицинский** — на все курсы. Валиковский пер. 2, от 10 до 1 ч.
 3. **Физико-математический** (отделения: математическое и естественных наук) — на все курсы. Ул. Петра Великого 2, от 10 до 1 ч.
 4. **Политехнический** (отделения: 1) легкой промышленности, 2) механическое, 3) строительное и 4) водно-транспортное) — на все курсы. Херсонская 60, от 3 до 4 ч.
 5. **Агрономический** — на все курсы. Новорыбная ул. 13, комп. 20, от 9 ч. до 3 ч.
 6. **Литературно-философский** — на все курсы. Ул. Михаила I д. 24, от 10 до 1 ч.
 7. **Юридический** — только на курс. Ул. Михаила I д. 24, от 10 до 1 ч.
- Поступающие на 1-ый курс в обязательном порядке прилагают: 1) аттестат об окончании средней школы, 2) метрическое свидетельство, 3) обстоятельную автобиографию, 4) три фотокарточки и 5) лично предъявляют паспорт.
- Студентам бывших институтов, соответствующих выше университетским факультетам, (Инд. Институт, Водный, Сельско-Хозяйственный и др.), а также зауряд-врачам предлагается сразу зарегистрироваться в канцеляриях соответствующих факультетов.
- Ректор Одесского Университета
профессор П. Г. ЧАСОВНИКОВ.

Рис. 1. Объява у місцевій газеті про оголошення прийому студентів до університету (Одесская газета, 16 декабря 1941 г.).

Щоб залучити молодь до навчання в університеті, 14 лютого 1942 року відкрито підготовчі курси, всім випускникам яких надавалося право бути зарахованими на будь-який факультет без вступних іспитів [16]. Доречі, треба зазначити, що на підготовче відділення, за свідченням Н. М. Пашковської, приймали навіть тих, хто мав неповну середню освіту [2].

Коли засоби заохочення були вичерпані, Дирекція культури й освіти перейшла до примусових заходів. 11 квітня 1942 року у міській газеті з'явилося оголошення: "Одеський університет запрошує всіх викладачів вищої школи, не зайнятих роботою в Університеті, з'явитися в канцелярію Університету до 28 травня ц.р.. (Валеховський пров., №2) для подання відомостей, необхідних для обліку професорсько-викладацького персоналу.

Обліку підлягають: ті, хто ніде не працює, а також ті, хто працює поза Університетом. Відомості необхідні для подання пану Губернатору Трансністрії.

Ректор Університету, професор Часовников" [20].

На фоні інших оголошень, які тут же повідомляли про скасування життя за порушення розпоряджень пана Губернатора, це "запрошення" виглядає, як загроза про страту у випадку його невиконання.

Необхідно звернути увагу на ті факти, що ні один з довоєнних факультетів у 1941/42 н.р. не розпочав своєї роботи, і навіть ректорат нового навчального закладу у перший рік існування розміщувався поза приміщеннями довоєнного університету. Це чітко прокоментував у свій час М. П. Савчук: "...окупанти використали, з пропагандистською метою, вивіску Одеського державного університету, яку ми, у суматосі зборів, забули зняти з будівлі головного корпусу"[25].

Щоб виправити це становище, новій владі було вкрай необхідно організувати роботу суто університетських факультетів і залучити до навчального процесу хоча б декілька колишніх студентів і викладачів, які залишилися в Одесі. Враховуючи ці обставини, з квітня 1942 року адміністрація розпочинає кампанію з набору студентів на 1942 – 1943 навчальний рік. Муніципалітетом було упроваджено заходи, які б змусили викладачів зареєструватися й вступити на службу в університет:

— організаціям і установам заборонялося працевлаштовувати співробітників і викладачів вищої школи, що позбавляло їх засобів існування;

— усім викладачам і студентам були видані Посвідчення, які звільняли, "... у відповідності до §8 наказу №26 Губернаторства Трансністрії, від трудової повинності на весь час роботи в Університеті", це давало змогу молоді запобігти угону в Німеччину (Рис. 2) [31,36];

— при пред'явленні університетських посвідчень або студентських квитків поліцейські патрулі не затримували співробітників і студентів навіть при облавах, що відіграло велику роль в організації підпільної роботи" [2];

— в Університеті було відкрито кооператив, який забезпечував продуктами університетський персонал. Для його потреб Губернаторство виділило дотацію в 20000 РККС та вантажівку. Це давало можливість співробітникам прогодувати свої родини.

З 1 серпня місцеві газети сповістили про оголошення набору в Одеський Державний університет. До університету приймалися: "Всі чоловіки й жінки до 30 років, які закінчили гімназію з 8 класів, радянську десятирічку, радянські технікуми та спеціальні підготовчі курси при Політехнічному фа-

культеті університету. Ті особи, що закінчили радянські робітфаки і фельдшерські школи, в Одеський університет не приймаються” [14].

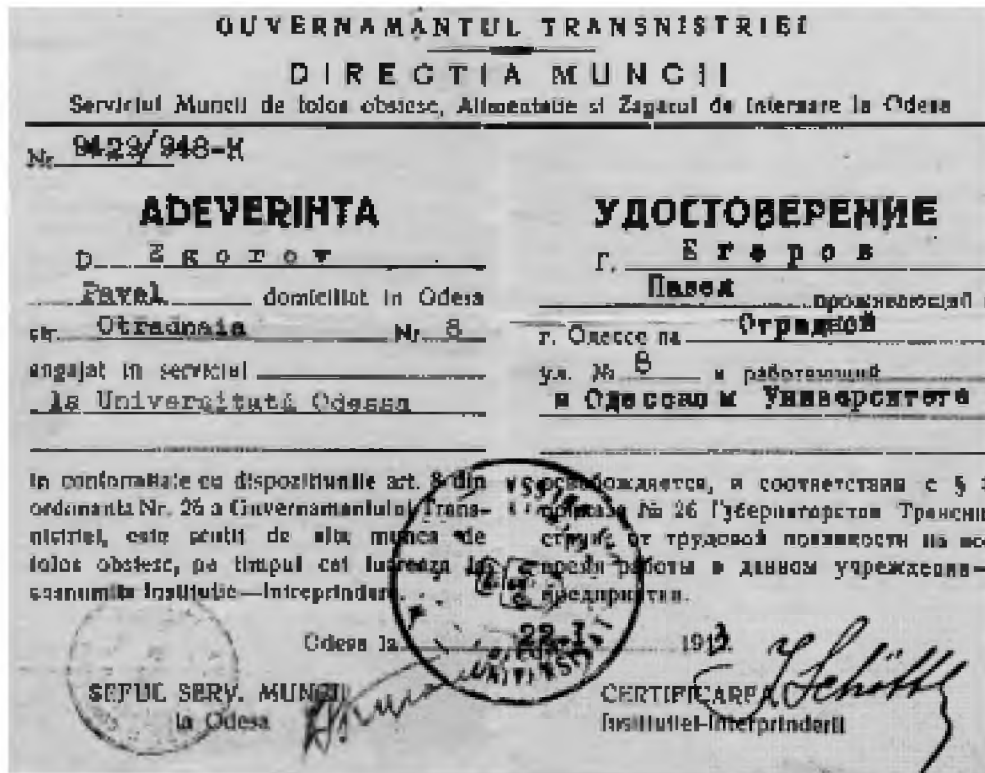

Рис. 2. Посвідчення викладача біологічного факультету П. І. Єгорова. Оригінал (180x140 мм), друкується вперше.

Улітку 1942 р. була проведена реорганізація підрозділів університету. 25 серпня 1942 року газета “Одесса” повідомляла: “За розпорядженням Губернатора професора Алексяну, Одеський Державний університет розпочинає другий навчальний рік у звільненій від жидо-більшовизму Транснїстрії у складі 5 факультетів: Медичного, Політехнічного, Фізико-математичного, Літературно-філософського та Юридичного” [32].

Агрокультурний факультет відокремився навесні 1942 року у самостійний навчальний заклад, а на Богословський не було подано жодної заяви.

“Деканами нових факультетів Одеського Державного університету призначені:

- Фізико-математичний – професор Потапенко,
- Історико-філологічний – професор Соколов,
- Юридичного – професор Фаас” [17].

Новий навчальний рік розпочався 28 вересня. “Загальна кількість студентів в Університеті, включно зі студентами V курсу, які закінчують уні-

верситет у першому півріччі 1942 – 1943 н.р., складала – 1549” [7]. На фізико-математичний факультет було зараховано 128 студентів, з них 88 – природниче відділення, 40 – математичне.

Студенти першого курсу приступили до занять за університетськими навчальними планами лише у другому семестрі у зв’язку з тим, що всі колишні радянські громадяни повинні були на протязі першого півріччя скласти іспити в обсязі 8-класної гімназії із Закону Божого, румунської та латинської мов, історії та географії Румунії [1, 11, 12, 35, 37].

Н. М. Пашковська, яка на той час була студенткою першого курсу (Рис. 3,4), пригадує: “Природниче відділення Фізико-математичного факультету (з 29 вересня 1942 р. Факультет точних наук) було розташовано у головному корпусі університету, по вулиці Петра Великого, №2 (Дворянська, 2). На першому поверсі знаходився музей і лабораторії, де нам читав лекції із зоології безхребетних професор Олександр Ромулович Прендель, анатомка (там, де зараз буфет), аудиторії, в яких ми слухали лекції з анатомії людини. Практичні заняття проводила Зінаїда Михайлівна Воля. На другому поверсі знаходилися лекційні аудиторії, гербарна кімната, а останні двері зліва по коридору – це була улюблена аудиторія №62. Вона була найсвітліша, і мабуть тому здавалося, що й найтепліша. В ній завжди було дуже багато кімнатних рослин, за якими доглядала препаратор Пилипенко Єфросинія Савівна. Біля вікна, що виходило на вулицю Пастера, на колоні висіла рама, на яку розвішували таблиці перед лекціями.

Рис. 3. Студентський квиток Н. М. Пашковської. Оригінал (95x70 мм), друкується вперше.

На першому курсі нас, студентів-природничників, було осіб 50, з них десь 15 – біологів. Ми вивчали анатомію людини, мінералогію та кристалографію, німецьку мову, фізику, математику, ботаніку, зоологію, неорганічну хімію. Заняття починалися о 9 годині ранку, і кожен день було по три пари” [2, 12].

Рис. 4. Залікова книжка студентки Н.М. Пашковської. Оригінал (100x160 мм), друкється вперше.

“На старший курс, — пригадує І. Г. Гурський, — було зараховано тільки чотири студенти: я, Ася Квак та Зинов’єва Таїсія. Незалежно від того, на яких спеціалізаціях ми були у довоєнний час, нас усіх записали на кафедру ботаніки і майже всі спеціальні дисципліни читав завідувач кафедри, професор Г. Й. Потапенко.

Студентам усіх факультетів і курсів обов’язково читали курс Богослов’я. Лекції відбувалися у великій медичній аудиторії, де збиралась велика кількість студентів. Ці лекції ми використовували для розповсюдження листівок та іншої конспіративної роботи. Тут можна було отримати інформацію про повідомлення “Совінформбюро”. Обов’язковою для всіх факультетів була також історія Румунії, а для факультетів точних наук і географія Румунії. Оскільки серед місцевих викладачів спеціалістів з історії Румунії не було, то лекції читав префект поліції П. Ільїн. З 1943 р. цей курс викладав професор Ясського університету А. Болдур. Всі студенти й викладачі повинні були обов’язково вивчати румунську мову” [3, 9].

Професор К. П. Добролюбський відзначав: “При вступі до університету необхідно було представити свідоцтво про етнічне походження та довідку про відвідування літніх курсів румунської мови.

Студенти сплачували за навчання 400 марок (окупаційних). Для чиновників румунської адміністрації, службовців та робітників муніципальних підприємств (електростанція, водопровід) були пільги і вони сплачували від 75 до 150 марок. Повністю звільнялися від оплати румуни, молдавани та італійці” [9].

Треба зазначити, що ніхто з колишніх студентів факультету точних наук не міг пригадати, чи сплачували гроші за навчання. І хоч в залікових книжках студентів була спеціальна графа, в якій необхідно було робити позначку про сплату або про звільнення від неї – ці графи в оригіналах залишилися незаповненими. Респонденти відзначали, що вони просто навіть і не мали таких грошей [11, 12].

Факультетом керувала Рада факультету на чолі з деканом, але всі постанови підлягали затвердженню Сенатом університету. До його складу входив секретар, який призначався губернатором з числа чиновників Дирекції культури й освіти. Адміністративно-господарськими справами керувало Правління Університету. Обов’язки секретаря правління виконував Кирсанов Павло Миколайович. Існував також інститут інспекторів, які слідкували за поведінкою студентів та відвідуванням ними занять.

Студентські гуртожитки були заборонені. Газета “Одесса” від 7 серпня 1942 р. роз’яснювала: “У зв’язку з оголошенням прийому до Одеського Державного Університету нових студентів нас просять відзначити, що при університеті студентських гуртожитків існувати не буде. Проживання студентів у гуртожитках відриває їх від родини й суспільства, розвиває шкідливу уособленість і сприяє розвитку серед молоді хибних нахилів та навичок” [28].

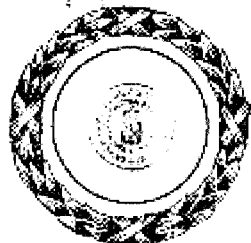
Вивчаючи архівні документи, нам не вдалося виявити матеріалів, які б свідчили про проведення вченими університету активної наукової роботи і знайти наукові праці, які були б видані у той період. Але в особистому архіві професора Г. Й. Потапенка збереглася Виписка з протоколу засідання Ради факультету Точних наук від 11.11.1943 р., на якій відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора біологічних наук з теми “Растительность Северо-Западного побережья Черного моря”. Дисертантом був Г. Й. Потапенко, опонентами професор Г. Боровиков та доцент Л. Климентов. Головував проф. Є. Синельников [5].

Збереглася також Виписка з наказу №8 по Одеському університету від 13 січня 1944 р. яка свідчить про те, що на підставі рішення Ради факультету, відповідних постанов Сенату Університету та затвердження Дирекції Культури Губернаторства Професору Потапенко Георгію, завідувачу кафедри ботаніки надається вчений ступінь доктора біологічних наук. При вивченні Диплому (Рис. 5), який був виданий Г. Й. Потапенко, звертає на себе увагу той факт, що він виготовлений вручну, за допомогою пера, а не типографським засобом – це дає підставу припустити, що захист відбувся поодиноким [6, 8].

Великий інтерес викликає ще один документ – поздоровлення професора Г. Й. Потапенка з успішним захистом дисертації від співробітників

ДИПЛОМ.

Доктор Профессор ПОПАЛЕНКО Георгий Носифович защитил в открытом заседании Факультета Почных Наук Одесского Университета 11-го дня ноября месяца 1943 года диссертацию под заглавием: „Расширяемость северо-западного побережья Черного моря“, представляющую ему на соискание степени ДОКТОРА БИОЛОГИЧЕСКИХ НАУК, единогласно удостоен сын Факультетом ученой степени ДОКТОРА БИОЛОГИЧЕСКИХ НАУК, утверждена в сей степени Сенатом Одесского Университета в заседании от 30-го дня ноября месяца 1943 года и Дирекцией Высшейшей Кубанской Академии Штандартным 7-го дня января месяца 1944 года. В удостоверение всего вышеназванного выдан ДОКТОРУ БИОЛОГИЧЕСКИХ НАУК — профессору ПОПАЛЕНКО Георгию Носифовичу сей диплом за надлежащими подписями и с прилагаемыми печатями Одесского Университета, Одесса, 10-го дня января 1944 года.

Ректор Одесского Университета *Т. К. Коваленко*

Декан Факультета Почных Наук *М. М. Машин*

Генеральный Секретарь Университета *В. А. А. А.*

Рис. 5. Диплом про присвоєння Г. Й. Потапенко наукового ступеня Доктора біологічних наук. Оригінал (420x300 мм), друкується вперше.

Природничого відділення, який дає змогу визначити за автографами персональний склад викладачів: Є. Синельников, О. Прендель, Г. Боровиков, П. Павлов, Я. Тренейзе, О. Філіпова, В. Бібер, Е. Лопатто, Є. Рутковська, Г. Яворська, Д. Душко, С. Белодед, Н. Іванова, Є. Гапонов, О. Щербина, К. Столяров, С. Ляшенко, А. Чернищенко, Л. Климентов, К. Покровський, Н. Васильєв, Г. Костанди, З. Воля, Л. Семенюков [23, 18].

Активну участь приймали співробітники факультету точних наук у підпільній роботі. Про це свідчать документи, які були знайдені в особистому архіві П. І. Єгорова. Під час окупації він обіймав посаду директора карантинної лабораторії і за сумісництвом працював у зоологічному музеї університету. У “Короткому звіті начальника партизанської ланки 8-го району, загону ім. Сталіна Шелягіна О. М.” засвідчується, що П. І. Єгоров проводив активну роботу у підпіллі: “... до складу групи я залучив і директора карантинної лабораторії, доцента університету т. Єгорова П. І., у розпорядженні якого знаходився будинок, у якому ми мешкали (...). Він забезпечив мене документом, з яким я міг проживати у м. Одесі (...)” [13].

Як видно з цього звіту, П. І. Єгоров особисто постачав з університету повідомлення Совінформбюро, які передруковувалися на машинці карантинної лабораторії і розповсюджувалися серед населення. За дорученням керівництва загону він роздобув великомасштабну карту і фіксував на ній стан і переміщення фронтів та виконував багато інших завдань [13].

І. Г. Гурський пригадує: “...багато хто зі студентів виконували доручення партизанського загону, який знаходився у катакомбах. Але ми дізнались про це лише тоді, коли за наказом керівництва, восени 1943 р. опинилися у катакомбах і зі зброєю в руках допомагали Радянській Армії звільняти рідне місто від загарбників”. До речі, в одній трійці з І. Г. Гурським у підпіллі працював студент факультету точних наук, а в подальшому професор Одеського політехнічного інституту М. В. Діварі [3].

Окупанти робили спроби перетворити університет у центр антикомуністичної пропаганди. Заохочували викладачів до співпраці у газетах, на радіо та пропонували інші види пропагандистської роботи. Професор К. П. Добролюбський наводив приклад одного з таких заходів: “У грудні 1942 р. в університеті було оголошено конкурс наукових робіт з тем:

1. Спогади з часів більшовицького режиму (для літераторів та журналістів).
2. Історія жахів, що коїлися більшовиками (для істориків).
3. Ідеологічна критика Марксизму-Ленінізму (для істориків, економістів, юристів, філософів).

За найкращі роботи Губернатор призначив премії: I – 1000 марок, II – 500 марок, III – 200 марок. Але бажаних виявилось дуже мало”[9].

Для активізації та координації політико-виховної роботи 16 травня 1943 р. було створено “Інститут антикомуністичних досліджень”. Відвідування лекцій, що проводилися лекторами цього закладу, для професорів було за бажанням, а для всіх інших викладачів і співробітників — обов’язковим.

Уже навесні 1942 року навчальна робота університету почала давати збої. На настрої студентів і викладачів впливала інформація про успіхи Радянської Армії на фронтах, тому Дирекція культури та освіти видала наказ адміністрації університету звільнити викладачів, які вороже ставляться або пасивно відносяться до антикомуністичної боротьби, незважаючи на їх наукові заслуги.

1943 – 44 навчальний рік розпочався у звичайних обставинах. Як пригадують очевидці, складалося враження спокійної навчальної роботи, але десь з середини осіннього семестру почала відчуватися деяка нервозність з боку адміністрації і розповсюдилися чутки про підготовку до вивозу обладнання університету та евакуації викладачів до Румунії. Бажаючих були одиниці, серед них були ті, хто займав посади в адміністрації університету. Г. Й. Потапенко пояснював, що окупанти переконали їх у тому, що радянські військові обов'язково розстріляють, під гарячу руку, всіх посадових осіб, "...тому ми вирішили на якийсь час зникнути з Одеси, а коли налагодиться нормальне життя – повернутися" [21].

Основна частина викладачів і співробітників почала проводити активну роботу по збереженню матеріальних цінностей університету, які були заплановані до вивозу.

Як свідчать записи у залікових книжках студентів, зимова сесія розпочалась у середині січня 1944 р. і продовжувалася до середини лютого, а з 1 березня було призначено початок весняного семестру [11]. Хоч представники окупаційної влади проводили збори викладачів і студентів, на яких запевняли, що успіхи Радянської Армії - тимчасові, а окупаційна влада стабільна, заняття відвідували поодинокі студенти. Для того, щоб якось зберегти власне "ренومه" і відновити відвідування лекцій і практичних занять, 15 березня 1944 року в університеті було проведено урочисте вручення дипломів першим випускникам окупаційного університету (Рис. 6) [38].

Усі відчували близький кінець окупації. Викладачі й студенти прикладали максимум зусиль для збереження матеріальної бази університету – ховали найбільш цінні експонати музею у купи зі сміттям, заривали обладнання у землю, розносили по домівках найбільш цінні прилади, препарати і книги на той випадок, якщо приміщення університету будуть зруйновані.

Ректор Одеського державного університету М. П. Савчук, який разом з Радянськими військами прибув до Одеси, писав в листі до своєї родини, що знаходилася в евакуації у Байрам-Алі у складі університету: "Бібліотека і музеї залишилися, хоч дещо цінне мамалижники вивезли – доведеться в Румунії шукати й повертати.

З обладнання також немало вивезено, а багато було заховано, особливо фізики молодці – дещо закопали, хоч за це 2-х фізиків замучили гади – загинув Чернюк і Кандагура – їх приреченні фашисти розстріляли(...)

В університеті, тут – в Одесі, почали заняття 21/IV; – є 360 студентів і чоловік 50 наукових робітників" [24].

Рис. 6. Диплом про закінчення університету І. Г. Гурського.
Оригінал (300×300 мм), друкується вперше.

І. Г. Гурський пригадує: “У перші дні після визволення міста ми допомагали розбирати руїни, гасити пожежі та виконували різні роботи за наказами командування. Через декілька днів нам дозволили провідати наші родини. По дорозі додому ми пішли подивитися, чи зберігся головний корпус університету, бо ходили чутки про те, що фашисти його замінували і при відході зірвали. Нас дуже здивувало, що університет не тільки зберігся, а навіть уже працював – склалися списки студентів, реєструвалися викладачі і т. ін.

Ми дуже зраділи, коли побачили у приміщенні головного корпусу (Дворянська, 2), ректора нашого університету – Миколу Панасовича Савчука. Він розповів про те, що викладачі й студенти продовжували працювати у Туркменії і незабаром будуть повертатися, що в Одесі через декілька днів

розпочнуться заняття і нам необхідно наздоганяти витрачений час, щоб разом з усім університетом продовжити навчання у новому навчальному році.

Всі курси з спеціальних дисциплін, що читалися в університеті в часи окупації, були перезараховані, але нам необхідно було скласти іспити з дисциплін академічної різниці (в основному - із суспільно-політичних наук). Через декілька днів уже почалися лекції” [3].

На молодших курсах (у зв'язку з тим, що заняття в період окупації розпочинались з другого семестра, становище ще більше ускладнювалося – необхідно було наздоганяти цілий семестр. Н. М. Пашковська пригадує: “Іспити за весняний семестр у 1944 році ми складали частково уже тим викладачам, які поверталися з евакуації. М. П. Савчук дозволив улітку за два місяці прослухати дисципліни IV семестра. Восени ми склали іспити і разом зі студентами III курсу, які повернулися з евакуації, продовжили навчання у новому навчальному році” [2].

Висновки

У період Великої Вітчизняної війни колектив Одеського університету був евакуйований у м. Майкоп Адигейської АО, а потім у м. Байрам-Алі, де працював під керівництвом ректора професора М. П. Савчука.

Використавши ті обставини, що невелика частина викладачів, співробітників і студентів, а також навчально-матеріальна база Одеського університету опинилася в окупованому місті, румунська військово-окупаційна влада у 1941 р. зробила спробу розпочати навчальний рік і організувати під назвою “Одеський державний університет” вищий навчальний заклад, до якого планувалося об'єднати всі 17 Одеських довоєнних вузів.

У перший окупаційний навчальний рік (1941/42 н.р) розпочались заняття тільки на двох із семи запланованих факультетів – Медичному та Політехнічному, які були створені на базі відповідних довоєнних вузів Одеси. Ні один з власне університетських факультетів так і не почав своєї роботи.

У результаті низки заходів, що були заподіяні окупантами і вимусили співробітників і викладачів зареєструватися і приступити до роботи у 1942/43 навчальному році, факультет Точних наук, до складу якого увійшли всі природничі й математичний факультети довоєнного університету, розпочав заняття. Реально природниче відділення пропрацювало неповних три семестри і зробило один випуск студентів.

Надаючи університету важливе пропагандистське значення, окупаційна влада надавала деякі пільги студентам та співробітникам університету (броня від угону молоді до Німеччини, вільне переміщення по місту, звільнення від суспільно-корисних робіт, організація продовольчого кооперативу). Ці пільги були використані викладачами, співробітниками і студентами природничого та інших відділень і факультетів для організації підпільної роботи в тилу ворога, збереження матеріальних цінностей університету.

У 1944 році, після реєвакуації основного складу університету з м. Байрам-Алі (Туркменська РСР), колектив університету знов об'єднався і продовжив свою навчальну й наукову роботу.

Викладачі та співробітники, які були призначені окупантами на керівні посади в окупаційному університеті, були репресовані, а ректор П. Г. Часовников страчений як “ворог народу”.

Предмети, що вивчалися студентами в окупаційному університеті, цим студентам були перезараховані, і після складання академічної різниці їх переводили на відповідні курси, але клеймо “той хто був в окупації” залишалося і супроводжувало їх на протязі всього життя.

Література та документи

1. Билет № 27 на право входа в здание Одесского университета, 24 октября, 1942 г. — Оригинал. Личный архив И. Г. Гурского
2. Воспоминания Пашковской Н. М., 2000. — Архив Зоологического музея ОНУ.
3. Воспоминания доцента кафедры зоологии, биологического факультета ОНУ И. Г. Гурского. Рукопись. 2000. — Архив Зоологического музея ОНУ.
4. В связи с возобновлением занятий.... // Одесская газета. — 1941. — 4 декабря (№ 13), ГАОО.
5. Выписка из протокола № 31 заседания Совета факультета Точных наук от 11/XI 1943. Оригинал. Личный архив семьи Г. И. Потапенко.
6. Выписка из Приказа № 8 по Одесскому Университету от 13-го января 1944 г. Оригинал. Личный архив семьи Г. И. Потапенко.
7. В Университете // Одесса, — 1942.- 26 сентября. (№ 132), ГАОО.
8. Диплом доктора биологических наук Потапенко Г. И. — Одесса, 1944. Оригинал. Личный архив семьи Г. И. Потапенко.
9. Добролюбовский К. П. Университет в период Великой Отечественной войны: Конспект лекции для сотрудников библиотеки ОГУ, Одесса, 21.10.86. — Личный архив В. С. Фельдмана.
10. Доводится до сведения всех студентов. // Одесская газета. — 1942. — 14 февраля (№ 40).
11. Зачетная книжка № 21 студента Одесского университета. Историко-филологического факультета Вейбер Риммы Яковлевны, 1942. Оригинал. Личный архив Р. Я. Вейберт.
12. Зачетная книжка № 150 студента Одесского университета. Факультет Точных наук, естественного отделения, Пашковской Натальи Михайловны, 1942. Оригинал. Личный архив Н. М. Пашковской.
13. Краткий отчет участника партизанского движения по г. Одессе Шелягина А. М., 1952. Рукопись. Оригинал. Личный архив семьи П. И. Егорова.
14. Кто принимается в Университет. Одесса, 5 августа 1942 г. № 88, ГАОО.
15. Кузнєцов В. О. Нарис історії біологічного факультету Одеського державного університету (Друга половина XIX – перша половина XX ст.) // Вісник ОДУ: 2000, т. 5, Вип. 1, Біологія.
16. Курсы по подготовке в высшие учебные заведения // Одесская газета. — 1942. — 14 февраля (№ 40), ГАОО.
17. Новые деканы // Одесса. — 1942. — 29 сентября (№ 135), ГАОО.
18. Материалы о жизни и деятельности Георгия Иосифовича Потапенко с 1889 года, 7 (20) января месяца. Мемуары. Рукопись. Оригинал. Личный архив семьи Г. И. Потапенко.
19. Одесса. Очерк истории города-героя. — Одесса: Одесское обл. изд-во, 1957.
20. Одесский Университет // Одесская газета. — 1942. — (№ 63), ГАОО.
21. Письмо Г. И. Потапенко (Руководству Советского правительства). Оригинал. Личный архив семьи Г. И. Потапенко.

22. Пребывание в Одессе г-на Гражданского Губернатора Транснистрии // Одесская газета. — 1941. — 10 декабря (№ 15), ГАОО.
23. Поздравление Г. И. Потапенко от товарищей по работе с успешной защитой докторской диссертации. — Оригинал. Личный архив семьи Г. И. Потапенко.
24. Савчук М.П. Лист до родини в Байрам-Алі, 24.05. 1944. Оригінал. Особистий архів родини М.П. Савчука.
25. Савчук М. П. Одеський Державний Університет в роки Великої Вітчизняної війни. Рукопис. — Особистий архів родини М. П. Савчука.
26. Савчук М. П. Одеський Державний Університет в роки Великої Вітчизняної війни: Скорочено / Академік Д. К. Третяков та його наукова школа. — Одеса: Астропринт, 1999. — С. 68 – 77.
27. Смирнов В. А. Осужденный ректор Университета хирург П. Г. Часовников (1877 – 1955 гг.): По материалам СБУ // Одесский вестник. — 2000. — 22 января.
28. Студенческого общежития не будет // Одесса. — 1942. — 7 августа (№ 90), ГАОО.
29. Текст речи Губернатора Транснистрии г-на профессора Г. Алексяну на торжественном открытии Университета 7 декабря 1941 г. // Одесская газета. — 1941. — 13 декабря (№ 16), ГАОО.
30. Транснистрия навеки будет Румынской // Одесская газета. — 1941. — 23 ноября (№ 10), ГАОО.
31. Удостоверение № 9429/948-К Егорова Павла, 22.01.1943. Оригинал. Личный архив семьи П. И. Егорова.
32. Университет // Одесса. — 1942. — 26 августа (№ 106), ГАОО.
33. Часи та роки (Спогади ветеранів війни та праці Одеського університету). Вип. I Одеса: Астропринт, 1998.
34. Часи та роки (Спогади ветеранів війни та праці Одеського університету). Вип. II Одеса: Астропринт, 1999.
35. Экзамены новых студентов // Одесса. — 1942. — 5 августа (№ 88), ГАОО.
36. Adeverinta № 125 prezenta aliberat D-ra Pascovscaia Natalia. Оригінал. 1943. Особистий архів Н. М. Пашковская.
37. Bilet № 150 pentru a putea intra in cladirea Universitatii din Odessa Eliberat la 6 Februarie 1943. Оригінал. Особистий архів Н. М. Пашковської.
38. Diploma de Licenta in Stiintele Naturale. Odesa, anul 1944, luna Martie zina 15. Особистий архів І. Г. Гурського.

В. А. Кузнецов

Одесский национальный университет, кафедра ботаники,
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65026, Украина

БИОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ ОДЕССКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА В ПЕРИОД ВРЕМЕННОЙ ОКУПАЦИИ г. ОДЕССЫ (1941 – 1944 гг.)

Резюме

На основании изучения материалов оккупационной прессы, хранящейся в Государственном архиве Одесской области, свидетельств очевидцев и изучения личных архивов бывших студентов и преподавателей Одесского университета, рассмотрены особенности возникновения и функционирования университета в оккупированном румынскими войсками г. Одессе. Впервые публикуются документы, которые освещают работу Одесского университета в этот период.

Ключевые слова: история, биологический факультет, Одесский университет, оккупация.

V. A. Kuznetsov

Odessa National I. I. Mechnikov University, Department of Botany,
Dvoryanskaya St., 2, Odessa, 65026, Ukraine

**THE FACULTY OF BIOLOGY OF THE ODESSA NATIONAL
UNIVERSITY DURING THE PERIOD OF TEMPORARY OCCUPATION
(1941 – 1944)**

Summary

A lot of things concerning the functioning of the Odessa University have been examined on the basis of deep investigation of the witnesses evidence and personal archives of the former students and teachers of the Odessa University. The prewar materials of occupied Odessa region by Romanian troops are kept in the Department of Archives in Odessa. These documents which are referring to the activity of the Odessa University are being published for the first time.

Key words: history, Biological Faculty, Odessa University, occupation.